

Zeitschrift: Romanica Raetica : perscrutaziun da l'intschess rumantsch
Herausgeber: Societad Retorumantscha
Band: 17 (2007)

Artikel: Fontaunas da dretg romontschas : ord igl anteriur territori grischun dalla Ligia dalla Casa da Dieus e dalla Ligia Grischa
Autor: Bundi, Martin
Kapitel: Aspects culturhistorics dalla Tumliasca el 18avel tschentaner
DOI: <https://doi.org/10.5169/seals-858957>

Nutzungsbedingungen

Die ETH-Bibliothek ist die Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Zeitschriften und ist nicht verantwortlich für deren Inhalte. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern beziehungsweise den externen Rechteinhabern. [Siehe Rechtliche Hinweise.](#)

Conditions d'utilisation

L'ETH Library est le fournisseur des revues numérisées. Elle ne détient aucun droit d'auteur sur les revues et n'est pas responsable de leur contenu. En règle générale, les droits sont détenus par les éditeurs ou les détenteurs de droits externes. [Voir Informations légales.](#)

Terms of use

The ETH Library is the provider of the digitised journals. It does not own any copyrights to the journals and is not responsible for their content. The rights usually lie with the publishers or the external rights holders. [See Legal notice.](#)

Download PDF: 01.04.2025

ETH-Bibliothek Zürich, E-Periodica, <https://www.e-periodica.ch>

Aspects culturhistorics dalla Tumliasca el 18avel tschentaner

da Martin Bundi

Il num dalla Tumliasca sereferescha ad ina cuntrada da crests (documentau 831 gia e 1116 sco «Tumliasca»). Ad in semegliant origin revegn era il num dil vegl vitg da Tumegl (1156 Tumil).¹ E veramein, derivaziun e muntada da quels dus nums coincideschan fetg bein culla geografia dalla vallada: in territori da fuormas variontas da fops, crests e collinas. In intschess denton era che auda tier ils pli vegls urbarisaus, cultivaus e populaus da nossa tiara.

El temps medieval, aschia per exempel 1423, cumpigliava la noziun «Tumliasca» gl'entir intschess dad omisduas varts dil Rein inferior, quei vul gir ils dus circuits Tumliasca e Muntogna (Heinzenberg) dad oz.² Enteifer quei territori possedeava da quei temps igl uestg da Cuera la suveranidad ed il contadi, specialmein la dertgira aulta. La populaziun sedivideva allura en tals che udevan agl uestg ed auters ch'eran subdits dils signurs da Razén; plinavon dev'ei ina societad da nobels, ina da ministerials (emploiai avanzai digl uestg) ed ina da libers. Libers (romontschs) sesevan a Purtein, Tumegl, Tran, Schall e spatitschai en auters loghens. Denter ils nobels giugavan ils conts da Werdenberg-Sargans, ils successeurs dils signurs da Vaz, ad Ortenstein e contuorn in'impurtonta rolla.

Atras ils urbaris e documents medievals sepresenta la cuntrada pli stretga dalla Tumliasca dretg dil Rein gia baul sco fritgeivla e bein cultivada. Sper la tratga da biestga, specialmein da nuorsas, fuva la cultura dad ers fetg derasada. Ils products agrars figuravan en reha diversidad. Sper sorts multifaras da graun cultivava la glieud sur gronds areals la vegna, denton era intensivmein coven e glin. Las consignaziuns als signurs feudals lain concluder ina grond'abundanza dils fretgs dalla natira.

¹ Cf. Schorta, Andrea. Rätisches Namenbuch II. Bern 1964, p. 351/352.

² Cf. Muoth, Giachen Caspar. Zwei sogenannte Ämterbücher des Bistums Chur. Chur 1897, p. 54 e suandontas, specialmein p. 60.

El decuors dil 16avel e 17avel tschentaner eis ei reussiu alla popula-ziun dalla Tumliasca da secumprar libra dils signurs feudals. Per la part dadora (signeradi dad Ortenstein) ei quei schabegiau igl onn 1527, ferton che la part dadens (signeradi da Farschno) para d’haver contonschiu sias libertads pér all’entschatta dil 17avel tschentaner.³ Gia baul avon quei process formavan las duas parts atgnas dertgiras. Tier la **dertgira da Farschno** (Fürstenu) udevan las vischnaucas da Farschno (incl. Punt), Scharons, Seglias, Almen (cun Schall) e Pratval; la **dertgira d’Ortenstein** consisteva ord Tumegl, Giuvaulta, Pasqual cun Dusch, Roten, Scheid (cun Purg/Burgs), Veulden e Tran. Omisduas dertgiras formavan ensemen il Cumin grond (Hochgericht) da Farschno ni Tumliasca.

Ella dertgira d’Ortenstein ha ei dau pliras dispetas pervia dallas cumpetenzas dils vischinadis. Las vischnaucas silla muntogna vulevan seconstituir sco atgna dertgira; quei ei reussiu ad ellas pér el 18avel tschentaner. Denton han ins concediu ad ellas ils 1543 ina dertgira civila culla cumpetenza da decider sezzas sur da process tochen ina valur da dispeta da 15 renchs ed appartenent cunfins, vias e piogns en lur territori. Vegnev’in um ord las vischnaucas dalla muntogna eligius sco mistral, stueva el prender domicil giu ella vallada.⁴

Digl onn 1615 dateschan ils emprems tschentaments ni statuts enconuscents comunabels dallas duas dertgiras ni dil **Cumin grond dalla Tumliasca**. Entras che las duas dertgiras completavan l’ina l’altra en biars cass civils e penals e survevan l’ina l’altra era sco dertgira d’appela-ziun eis ei bein semussau il basegns da coordinar diversas regulaziuns ed unificar ils uffecis e lur funcziuns. Ils tschentaments da 1615 ein vegni approbai entras in engirament dils umens presents sils dus cumins. Els cumpeglian 92 artechels. – Dils 25 da schaner 1702 datescha ina secunda redacziun da quels tschentaments. Ins ha surpriu la gronda part dil cuntegn da 1615 ed aunc aschuntau diesch artechels novs. Cun excepziun d’ina pintga amplificaziun 1711 e minimas adattaziuns da cefras appartenent taxas ni fallonzas ein quels statuts – secrets per tudestg – buca vegni midai pli.⁵

³ Cf. Wagner, R./ Salis L.R. Rechtsquellen des Cantons Graubünden. Basel 1887. Bd. I. p. 369/370.

⁴ do. p. 372.

⁵ do. Tom III, p. 108 tochen 141. Sut il tetel «Landbuch von Fürstenu-Ortenstein» han Salis/Wagner publicau cheu gl’entir text tudestg da 1615.

Denton existan pliras copias dalla **redacziun dils 1702 en romontsch**. Tenor ina versiun ch'ei vegnida fatga ils 1773 ha Hartmann Caviezel publicau quels tschentaments in extenso igl onn 1895 ellas Annalas (10avla annada, p. 9 tochen 72). Suenter in auter manuscret, da sias uras ella biblioteca cantunala, ha Caspar Decurtins presentau ina part da quels statuts en sia Chrestomazia Retoromontscha ils 1896 (tom I, p. 342 tochen 346). Ei setracta cheu en emprema lingua d'in extract dils puncts sur da fatgs agrars. Apparentamein ha Decurtins giu a disposiziun allura in dils dus manuscrets che sesanflan oz egl archiv dil stadi grischun e che portan la signatura A 50 ed A 168. Ina examinaziun spontana da quels treis texts (quel da H. Caviezel ellas Annalas e quels dad A 50 ed A 168) lai percorscher mo minimas variaziuns, per part adattaziuns ortograficas ni migliuraziuns d'expressiuns tudestgas; ei para ch'ins ei sesurvius sur in tschentaner ora era dils statuts numidai romontschs.⁶

Ils manuscrets romontschs cuntegnan all'entschatta sin in ni plirs fecls **vers ni sentenzias religios** ni schiglioc da character moral-instrucitiv. En la publicaziun da H. Caviezel figurescha sper quater vers biblics en romontsch ni latin che serefereschan alla gistia, al dretg, al truament ni als derschaders ils dus versets suandonts:

«Nu pasch ad er gistia sabitschen denter per,
Tal terr ha tuttavia nagutta da tumer.» (p. 9)

«O, vus Derschaders tuts mireit,
Sin Deus a sieu Plaid observeit,
Suenter quel duveits trovar,
A bucca sin Carstiouns mirar,
Parchei ca vus stuveits lur er,
Vont ilg Derschader cumparer,
Suenter sco vus veits trovau,
Vus ven ei ngir Pagailgia dau.» (p. 14)

⁶ La versiun romontscha da H. Caviezel porta la surscripziun: «Ils Statuts ner Urdens a Tschentaments dad amadus Cumins, numnadameng da Fürstenau ad Ortenstein, c'ean renovai Anno 1702, ilg 25. gi da Janèr a Novains, si'lg Territori dad Ortenstein, angirai. Datum de la Versiun rumontscha: anno 1773, elg December.» – Igl exemplar A 50 porta davostier la notizia: «Statuts dilg Hochgricht da F. ad O. 1702», quel signaus cun A 168: «Statuts, dreigs, artikels a pungs dilg Hochgericht da Fürstenau ad Ortenstein. Anno 1702». – Il manuscret duvraus da Decurtins ella Chrestomazia ei surscrets cun: «Statuts da Fürstenau ad Ortenstein» (Ms. Fr.) ed astgass esser identics cun A 50.

El manuscret A 50 stat denter auters vers il suandont:

«Cun Deus en tut tieu far a gir deis ti antscheiver a finir.»⁷

Probablamein eran diversas da quellas sentenzias gia stadas creadas e duvradas pli baul dalla baselgia. Igl ei capeivel ch'ins vuleva en connex cun dertgiras e truaments accentuar quellas e cheutras regardar ils ufficials ad in secuntener adequat ch'ins spetgava dad els. Ils tschentaments cuntengnan lu era admoniziuns moralas appartenent ina retscha da purtaders da funcziuns publicas. Specialmein vala quei pil derschader. En siu uffeci duei quel defender e schurmegiar Deus e la cara gistia. Sco nunpartischont ugau e mistral dei el metter perina tuttas dispetas suenter meglier saver e puder ed avon dertgira adualmein salvar il pauper sco il reh, igl jester sco (il dumiesti) igl indigen. El dei buca mirar sin las personas, cussegljar nunpartischontamein e metter pasch, e tuttavias buca seschar menar en err ni entras amicezia ni inimicezia, duns ni regals, empermisschuns ni smanatschas.⁸

Las tschentadas per las duas dertgiras havevan liug en loghens e da temps differents. Il cumin da Farschno vegneva salvaus mintgamai l'emprema dumengia suenter S. Gieri (30 d'avrel, suenter il calender vegl), quel dad Ortenstein l'emprema dumengia suenter Tschuncheismas. Mintga cumin elegeva gl'emprem siu mistral; quel senumnavava a Farschno «landvogt» (suprem ugau) ed ad Ortenstein «landtaman» (mistral).⁹ Silsuenter occupav'ins en mitga cumin ils uffecis da geraus, geraus da fallonzas (seckelmeister), scarvons, salters (veibels) ed auters. Exceptziunalmein e buca regularmein vegnevan tuts ils umens maiorens dalla vallada ensemen tier il Cumin grond (Hochgericht). Ils Cumins gronds survevan sco unitads per la repartiziun d'entradas dil stadi dallas Treis Ligias, dils uffecis dalla Valtina e specialmein per fixar ils contingents militars; sut la bandiera dil Cumin grond mavan ils guerriers

⁷ Il manuscret A 50 cuntengnan all'entschatta sper il vers citau aunc las notizias: Soli Deo Gloria (Gott allein die Ehr) – Algi Grond Deus Persunalmeng seig Gliergia Hanur Angraziament. – Mit Gott in einer jeden Sach den Anfang und das Ende mach. – Omnia cum Deo et nihil sine eo.

⁸ Manuscret H. Caviezel, Annalas p. 15/16.

⁹ L'expressiun «Landvogt» deriva dall'administraziun digl uestg da Cuera. Il stadi da subdit ha cuzzau a Farschno pli gitg che ad Ortenstein; la part dadora ei arrivada pli baul agl uffeci independent dil mistral.

ell'uiara.¹⁰ Ils tschentaments da 1702 dalla Tumliasca fan allusiun al schinum nau «Jahr Geld» dallas Treis Ligias che vegneva repartgius «sin ils Mascels . . . ils quals ean Vaschins a cunfermai d'ilg antir Cumin» . . .¹¹ Ei sto esser stau in remarcabel ed impurtont gi, cu igl entir pievel (masculin) dalla Tumliasca ei seradunaus ils 25 da schaner 1702 per renovar ed engirar ses statuts e tschentaments communabels. Quei Cumin grond ha giu liug a **Nueins**, in areal situaus el sid da Canova sper Pasqual ni viers damaun-mesanotg da Roten; pia ein ins vegnius ensemen sil territori dalla dertgira d'Ortenstein, denton fetg datier dil cunfin denter ils dus cumins, damaneivel digl ual dalla Val d'Almen.¹² Cheu ei vegniu cunfirmau ch'ins vegli proceder comunablamein sco daven digl onn 1615 en fatgs da dertgira, els uffecis impurtonts ed appartenent biaras regulaziuns dalla agricultura e dil secuntener dils vischins. Gia allura ei era il principi vegnius cunfirmaus ch'ei vegni sil clom da stumadira buca salvau dertgira otg gis avon ed otg gis suenter las grondas fiastas da Nadal, Pastgas e Tschuncheismas.¹³ Oz ei quei temps aunc extendius dapli tier nus sut la noziun «vacanzas da dertgira».

El suandont lein nus contemplar il cuntegn material dils tschentaments da 1702 cuortamein sut dus aspects: quel general-moral ed igl agricol. Il stadi d'allura – ed il Cumin grond dalla Tumliasca representava in'impurtonta part da quei stadi – sesenteva obligaus da reglar **il secuntener da ses vischins**. Quei ha el fatg entras cumondaments e prescripziuns, admoniziuns e smanatschas cun castitgs:

Fetg ault tenev'ins il respect e l'honor enviers ils geniturs ed ils vegls. «Quel, ca demussa Mend' Hanur a Bab a Mumma, ner dummond' or cun Plaids ner turpiusameng mettes Maun vid'Els, ei curdau» en fal-lonza 5 gliyras. Medem castitg era previus per «Zundrar a Girar»: «Chi ca fussen quels c'angirassen turpiusameng tras las tschung Plagas da niess Senger, ner figiessen auters maldeschents Saraments.»¹⁴ En semeglionta direcziun mavan ils artechels «Plidar Mal» ni «Affrontar». In «ca

¹⁰ Cf. Liver, Peter. Verfassungsgeschichtlicher Überblick. p. 9 en: Verfassung für den Kanton Graubünden. Cuera 1967.

¹¹ El sequent ei appartenent ils tschentaments da 1702 dalla Tumliasca adina seteniu vid la publicaziun da H. Caviezel ellas Annalas 10. Mira p. 53.

¹² Caviezel / Annalas p. 9. – Cf. dil reminent il num local Nueins tenor Schorta, Rät. Namenbuch II, p. 222/223. El deriva da «novale/novalis» e significhescha oriundamein prau ni er niev arau, viult ni rut.

¹³ Caviezel / Annalas p. 21.

¹⁴ do. p. 36.

plidass ad ün auter grevameng ancunter sia Reputaziun ad Hanur» sa vegnir clamaus avon dertgira; denton, sch «ei lgi ancarschess, (ner vess Rigla) a rugass ilg offendieu par Pardunn», lu sa ei vegnir «lugau» avon ils geraus dalla vischnaunca da domicil.¹⁵ Plinavon dei negin «ad ün auter ses morts Parents ner sco c'Els a lgi massen tiers, ne sgammiar ne vangir nounavont da trer si».¹⁶ Scummandai ein «tuts gieugs a Saltars» e castitg ei era previu per tgi «c'amparstass ner dess coutiers Casa, Curt, Tèg a Salf, sco er Cazola»; denton ei «giugar par ün Splendi» lubiu.¹⁷ Per «Eivradad, Pichiar cun Puings, Alzar Armas, Frir Crappa e far Donn» ein castitgs previ, adina tenor la gradaziun digl agir.¹⁸ Sut il tetel «dar Frid» ein pliras mesiras previdas; impurtont ei che leu nua che dus ni plirs sedattan in cun l'auter, vegnan «en Dabat», quels che ein dasperas ni vegnan neutier dein far tut lur pusseivel per spartgir e metter pasch; pèr sche la siatavla admoniziun da quels tals ei senza success, vegn il malfatschent punius cun siat glivras ed arrestaus.¹⁹ Sut fallonza croda era tgi che «gidas buc stizar, dustar a volver navend Brischament, Aua ner outra Forza».²⁰ Sut il tetel «Ver Adaig sin ils Malhuslis» vegn l'intervenziun dalla dertgira legitimada enviers ina persuna che less negoziar e marcadar «a fuss bucca ferma da Rauba».²¹ La dertgira ei era obligada d'intervegnir sch'in «catt üna Causa, seig gronda ner pitschna a quescha vi . . . parchei c'ilg ei ün miez Ladernitsch».²² «Far ilg Ruffinader» finalmein steva sut ina dallas pli aultas fallonzas. In ruffian spetgava in castitg da 30 glivras, sch'el mettev' «ansemel duas Persunnas juvnas ner dess ansemel, senza saver a consentiment da lur Velgs, ne scha quels fussen buc, d'ils pli prossem Parents».²³

In spazi pli grond pretendevan las disposiziuns appartenent **l'agricultura**, ni getg generalmein **la economia** da quei temps. Per che la natira porti bia e bien fretg vegnevan ers e praus schuai. Ils funs cun dretg da schuar eran determinai. Enteifer quels areals er'ei ordinau «ca l'ün deig dar a l'auter ün Duig da schuar s'ilg mender Donn . . . A cur ün less

¹⁵ do. p. 39 e 52.

¹⁶ do. p. 52.

¹⁷ do. p. 37.

¹⁸ do. p. 36–39.

¹⁹ do. p. 37/38.

²⁰ do. p. 47.

²¹ do. p. 49.

²² do. p. 53.

²³ do. p. 57.

far Duigs novs tras ilg Funds d'ün auter, scha dei El far a saver a lgi, a quei Duig nief ad er quels Duigs c'ün arva si, dein en diesch gis elg Avril esser faig.» L'aua da tals dutgs stev'a disposiziun a tuts participonts e proprietaris da funs. Ella vegneva repartgida el turnus, ins numnava ella Aua da Roda. «Tuttas Auas, c'ean messas en Roda, dei scadin laschar star tiers quei a nagin prender or d'la Roda . . . Nua ca l'Aua d'Roda ven parchida, chi ca prenda d'ansievrang pli Aua ner trai sin Avantaig pli ca sco ei lgi s'auda», croda sut fallonza.²⁴ Aua che nescha sin in funs sa il proprietari guder sez, resalvond il basegns dalla vischnaunca ni da casa-das per buentar ni per casa, denton buca per schuar. Scumandau ei tut menar aua tras vias (schuar las vias ni stradas).²⁵

Incaps e dispetas savevan seresultar savens en connex culla **cultivaziun dils funs**. Igl ei evident ch'ins astgava buca tolerar ch'in «ara ner sega ad ün auter sieu Funds sur Nodas a Terms»; per mintga pei (30 cm) araus ni segaus da memia dev' ei ina fallonza d'ina glivra. Denter dus ers astgava sper ils tiarms buca vegnir arau pli datier ch'in pei. – Mintgin era obligaus da dar a l'auter tras siu funs vau e via ni pass e repass, e quei suenter il mender donn e tenor la pli cuorta via denter casa e frust. Vegls dretgs da vau dein valer sco dretgs d'isonza. Tgi che sto arrivar tier siu prau ni er tras in funs ch'ei buca segaus, astga segar sez quel enteifer las dimensiuns dil vau ed avertir il possessur; plinavon sto el far sec, migliacs ni panuglias («Runnas ner Barlengias»), e far a saver ch'il fein seigi secs per che la flur ni il fretg mondien buca a perder.²⁶

Cuntrari dad oz eran nossas cuntradas caracterisadas els tschenteners vargai d'in vast sistem da seivs. Proprietaris da cuorts e suloms (Höfe und Hofstätten), curtgins, Orts e vegnas havevan da far e mantener seiv enviars ils auters beins: Nua che dus curtgins stauschan ensemen, dein ins far la seiv comunablamein. Tgi che vul far curtgins, Orts e vegnas da niev, sto setener vid vau e via. – Essend la Tumliasca ina tiara reha da pumera, figurescha els tschentaments era in capetel «Partazun da Pummas». Ord quei passus seresultescha ch'ils vischins possedeavan pumers «salvadis e dumestis». Prescripziuns eran necessarias appartenent ils fretgs e la roma che vargavan sur la seiv ora e sil funs dil vischin: Tala roma astga buca vegnir tagliada giu, sch'ella fa buca donn a «Salfs ner Bagegs». La puma che varga surora dei vegnir partgida; cunfinescha in

²⁴ do. p. 56.

²⁵ do. p. 46.

²⁶ do. p. 40.

curtgin culla pastira, auda la puma che varga surora e croda leu al possessor dil pumer.²⁷

Ei deva era glied che possedeva pumera sin funs dad auters. Probablamein settractav'ei en quei cass en emprema lingia da glied pli paupra, senza agen funs, schurnaliers ni luvriers che mavan a gis, «hinderes».²⁸ – La pusseivladad da midar praus en curtgins era buca illimitada: ella vegneva concedida mo enteifer la proporziun dad 1 sin 7 en risguard al spazi prau ch'in possedeva. «Scadin po da 7 Sagiretschas Prau, ch'ün ha, far ünna Sagiretscha Curchin, a dei er mirar par Vau e Via.» L'expressiun «Sagiretscha» va anavos sil latin medieval «secatura» e manegia oriundamein il spazi da prau ch'in parder pudeva segar en in gi (tudestg: Mannsmahd), numnadamein ca. 24 aras. Appartenent igl èr ei quella mesira mo ca. la mesadad: igl areal ch'ins pudeva arar culs bos en treis uras, denter duas tschaveras; perquei duvrav'ins cheu il num «la tschavera».²⁹ Cun far curtgin dei vegnir dau adatg da buca tschentar ils pumers memia datier dils funs ni baghetgs dil vischin; per regla dein ins tener ina distanza da duas tschuncheismas. Las duas suandontas ordinaziuns eran probabel drizzadas specialmein enviers glied meus beinstonta, senza agens funs: Il scamond che «nagin dei anquirir si nagin Sem da Cureg (curet), ent'ilg Funds d'ün auter» e che negin «dei ent'ilg Funds d'ün auter ne anquirir ne cavar Schnecs, antrog'Els ean bucca cuverts».³⁰ La raccolta da fretgs ni igl esit dall'economia purila sco era la pagaglia da mintga sort glied da lavur vegnevan mintg'on mesirai, pesai, taxai e preziai entras quater umens dil Cumin grond; las indicaziuns survevan sco basa per taxas e taglias dalla vallada. Igl era scumandau da vender garnezi ni pieun ordeifer il Cumin grond tochen otg gis avon la fin da mars.³¹

Pliras stipulaziuns serefereschon alla **biestga**. Biestga che «piera» (crapa) ha da vegnir sutterada. In pli liung artechel han ins introduciu da niev 1702 e cumpletau ils 1711 appartenent las mendas dalla biestga. Ei vegn numnau cheu p. ex. ina vacca che «ha mai 3 Tettas ner ün Biesc c'ha Sfurtschella (ch'ha or ils dents), c'ei tschoks, scurnaus ner ha outras Mendas». Ina malsogna derasada fuva il «malsec». – Paschentar la biestga sin

²⁷ do. p. 41.

²⁸ do. p. 44.

²⁹ do. H. Caviezel identifichescha 1 tschavera cun 300 tschuncheismas a 7 peis; quei corrispondess ad in areal da ca. 13 aras.

³⁰ do. p. 46.

³¹ do. p. 54/55.

funs d'otra glied stat sut fallonza.³² Semegliont eis ei cun vender fein ordeifer. «Nagin dei da naginna Sort Pavel da Biesca, sco Fein, Raschdif, Strom ner Pallieu, vender or da nies Cumin grond, avont Calonda Marza, senza saver a velgia a dar tiers dad ünna Lud. Darchira.»³³ – Nua che casas stauschan vid funs ein gaglinas e pluscheins da tener en daven dil semnar treis jamnas e duront il madirar medemamein treis jamnas; cass cuntrari eis ei lubiu da pindrar tals animals, seigi quei en «Ers, Praus, Curchins, Vingias ad auters Funds».³⁴ – Sur da «Lgimaris Rabijs» finalmein eis ei ordinau: Per «tuts Lgimaris rabijs ner ca fan Donn, ca vengian pilgiai . . . enten amadus Cumins» dei vegnir pagau ulivamein e senza differenza las suandontas taxas: per in uors 5 renschs, per in luf e per in luf-tscherver 2 crunas.³⁵ Vid quella stipulaziun vesan ins tgei animals scarponts vivevan aunc el 18avel tschentaner en Tumliasca.

Ina rolla impurtonta ell'economia da nosa tiara giugava **la lenna** els uauls e sin pastiras. Perquei valeva il fraud da dar fiug ad uauls sco in dils pli grevs surpassaments che vegneva castigiaus vid tgierp, veta, honur e rauba. Extraordinaria protecziun gudeva il «guauld ambanieu» (Bannwald) ni la schetga. Visavi als 1615 ha il Cumin grond dalla Tumliasca extendiu ils 1702 las ordinaziuns davart la «Lenna Ambanida». In «ca talgia giu Lenn'ambanida» (pegns) ei curdaus ina glivra fallonza, «par minchia Larisch» il dubel, »mo quel, ca tailgia giu Pumers da Frig sin la Pastira» paga per mintga pumer treis glivras. Vid quell'ordinaziun semuoss'ei che l'expressiun «lenna ambanida» valeva buca mo per uauls serrai, mobein era per plontas sillas pastiras. Zun custeivla e da quei temps derasada generalmein era silla pastira entuorn ils vitgs la pumera; ses fretgs stevan a disposiziun all'entira populaziun, cuntut als paupers.³⁶

Ellas vals e vid ils uauls en vischinonza dils vitgs secattavan **reisgias, mulins, falluns e péllas** che elaboravan ils products dalla cuntrada. Ils tschentaments regolan las pagaglias da resgiaders e muliners per gl'entir intschess. Per lenna da guilas ei la taxa da resgiar 3 glivras per tschuncheisma, per blocca da feglia 4 glivras. Il resgiader ha da resgiar gl'emprem per la glied dil Cumin avon ch'ils jasters. Els mulins da fullar (fal-

³² do. p. 42/43 e 53.

³³ do. p. 54.

³⁴ do. p. 49.

³⁵ do. p. 54.

³⁶ do. p. 40 e 55. – Sut castitg steva era quel che prendeva d'in auter lenna luvrad'ora ni ord seivs.

luns) e da pisar (péllas) ni far giutta san ils muliners retrer lur pagaglia en ina part dil product ch'els fabricheschan: da fullar sin 15 crenas coven ina crena e da pisar sin mintga ster grond in minal giutta.³⁷ Il fatg ch'ils statuts fixeschan nuot arisguard ils mulins da graun lai sminar ch'ei deva cheu aschi bia isonzas e fuormas diversas ch'ins ha surschau quei sectur all'autonomia dallas vischnauncas.

En in «**Urden d'ils Ustiers**» vegn regulau per l'entira vallada co ils ustiers han da secuntener appartenent mesiras e precis da bubrondas e pasts ch'els offereschon publicamein. Products importai suttastattan ad ina taglia, buca denton must ni vin ord atgnas vegnas. Mintga ustier ha da pender ora in'enzenna da fatschenta ed ei obligaus da dar albiert, da magliar e da beiber a mintga hosp, jester ni indigen. El sto era en cass specials, sco cu ina persuna ei malsauna ni en pigliola («pigliounca») ni schiglioc en basegns, dar vin sin spetga, senza far pagar directamein, tochen in meins. – En ina situaziun speciala sesanfla igl ustier da cumin. En si'ustria vegnan las sesidas dalla dertgira salvadas. Ils cuosts che seresulteschon cheu per beiber e magliar vegnan buca indemnissai en daners. Igl ustier ei obligaus da retscheiver siu dabien en naturalias dallas personas sentenziadas dalla dertgira: biestga grassa, senza mendas, garnezi, pieun, caschiel, vin.³⁸

La finala seigi aunc allegau igl artechel sur dil «**Far Soing ilg gi da la Domengia**». Igl empruament stuev'esser gronds d'interpreter da tuttas sorts lavurs il gi dil Segner. Ils tschentaments prescrivan che negin «velgig marcadar, cumprar a vender, tschentar Terms, schunscher Bos, cargar Cavals, purtar ne manar tiers ilg Molin, metter Coven elg Zupp, far Talgias, far Sentenzia, a da quella Sort Ovras» la dumengia. Per il surpassament da quei scamond ein fallonzas da tschun glivras decretadas.³⁹ – Baselgia e stadi han adina puspei, sur biars tschentaners ora, relaschau ordinaziuns arisguard la sanctificaziun dil gi dil Segner.⁴⁰ Il temps dad oz

³⁷ do. p. 42. Tenor Caviezel corrispundev'ina crena a 750 grams, in ster a 7,5 kg ed in minal ad 1/16 ster. – La cultura da coven e glin ei documentada per la Tumliasca gia entuorn ils 1290, numnadamein ad Almen e Scharons; quei ei il pli vegl mussament per il Grischun in summa. Cf. igl autur en: Zur Bündner Besiedlungs- und Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters. Chur 1982. p. 563.

³⁸ do. p. 44/45.

³⁹ do. p. 46/47.

⁴⁰ Cf. per exempel la lescha penala digl uestg Remedius da Cuera digl onn ca. 800 che scumandava la dumengia d'arar, da segar, da scuder, vannar, far vin, runcar, far seiv, batter nuschs, encurir vertit, cuser resti, far gervosa, batter la faultsch, baghegiar ni luvrar en in auter mistregn. Planta, Peter Conradin. Das alte Rätien. Berlin 1872. p. 326 e 450.

renconuscha bein aunc quella maxima en in senn general, setegn denton probabel buca meglier che nos perdavons vidlunder ella tenuta pratica.

Cun quella survesta e contemplaziun d'entgins puncts impurtonts dils tschentaments romontschs da 1702 dil Cumin grond dalla Tumliasca lein nus concluder. En quei cuort concept setractav'ei buca d'entrar sin mintga stipulaziun, era buca d'intercurir en detagl las consequenzas giuridicas dallas ordinaziuns, mobein plitost da dar in'egliada els fatgs culturhistorics dil 18avel tschentaner.⁴¹ Ins vegn cheutras pertscharts, con reha e varionta la cultura purila era avon duatschien onns en ina da nos-sas centralas e fetg fritgeivlas valladas da nies cantun. Laschond resortir **il lungatg romontsch** d'allura en ina retscha da citats, sefan ins persenn che quel era – malgrad ses germanissem e meinsvart era construcziuns da structura tudestga, in fatg che deriva dil memia grond schematissem ella translaziun – senz'auter capavels e digns da dar expressiun als differents secturs dil lungatg, sco economia, dretg, baselgia etc.⁴² Igl era in lungatg che viveva ell'entira populaziun dalla Tumliasca! La digren gronda ei entrada durant ils davos tschien onns ni meglier getg daven da l'introducziun dalla scola populara obligatorica. Ina constataziun buna-mein ironica. Cons buns survetschs savess quei romontsch prestar oz – sch'el vivess aunc cumpleinamein – sco desiderada punt denter Surselva e Surmir/Engiadina e sustener vigurusamein il niev experiment cul Rumantsch Grischun!

⁴¹ Nus havein denter auter schau d'ina vart cheu il capetel sur da «Faigs da Lèg»; igl uorden sur dalla lètg para d'esser staus oriundamein in tschentament per sesez. – Igl ei dil reminent buca stau l'intenziun da quella lavur da far la cumparaziun cun statuts d'auters cumins ni valladas, denton fussen talas lavurs segir era da beneventar.

⁴² Igl autur da quei artechel ei buca staus intenziunaus ed era buca cumpetents dad entrar ella problematica linguistica dil romontsch dalla Tumliasca dil 18avel tschentaner; cheu se presenta aunc adina in camp da pussevlas activitads per romanists.